

פאס וירושלים

קורות יהודי מרוקו במבט אחר

רפאל ישראלי, בחזרה לשום מקום: יהודי מרוקו בראי תקופה וניסיון חיים, ירושלים: הספריה הציונית, תשע"ב, 282 עמ'

בספר זה רפאל ישראלי מספר על מסעו למרוקו לאחר שנעדר ממנה כמה עשרות שנים, ומתאר ביד אומן את חוויות המסע. תיאוריו מעידים שניחן בעין חדה ובמבט נוקב, וכתובים בלשון בהירה וקולחת ובציוניות ספרותית מרשימה. הם חושפים מערבולת של רגשות כלפי מולדת ישנה נושנה זו, על העבר המיוסר של קהילותיה ועל ההווה האשלייתי והחמקמק שלה, ארץ ששמאלה דוחה וימינה מקרבת. עד כה קראתי את הספר פעמיים וחוויתי חוויה ספרותית נעלה, בהתאם לעיקרון שספר שאינו ראוי שיקראו אותו פעמיים אינו ראוי שיקראו אותו אפילו פעם אחת. שאר ספריו המרובים והמגוונים של ישראלי עוסקים בתחומים אובייקטיביים, מדעיים, מקצועיים – בחקר האסלאם בעבר ובהווה, בפוליטיקה של ארצות ערב, ב'אביב הערבי', במזרח התיכון ובסין.¹ 'בחזרה לשום מקום' נראה אנטיזתה להם. הוא אישי, אוטוביוגרפי, ועם זה יש בו לקח כללי ועניין ציבורי,

1 הנה לדוגמה כמה מספריו: Raphael Israeli, *The Iraq War: Hidden Agendas and Babylonian Intrigue*, Brighton & Portland, OR 2004; idem, *Islamikaze: Manifestations of Islamic Martyrology*, London & Portland, OR 2003; idem, *Islam in China: Religion, Ethnicity, Culture and Politics*, Lanham, MD 2002; idem, *Dabry de Thiersant: And the Opening of China by the French*, [n.p.] 2011; idem, *The Blood Libel and its Derivatives*, New Brunswick, NJ 2012; idem, *The Oslo Idea: The Euphoria of Failure*, New Brunswick, NJ 2012; idem, *Years of Upheaval: The Axial Years in Islam since 1989*, New Brunswick, NJ 2016

לאומי. ואם היינו צריכים ראייה, הינה הוצאת 'הספריה הציונית' הושיטה לנו אותה בקנה.

אינני יודע מה האסוציאציות שעולות בדעתו של קורא שאינו בא מ'שום מקום' הזה ומהתרבות הזאת, אבל אני בא משם, והספר נגע מאוד לליבי, ואני בטוח שהוא נגע או עתיד לגעת גם לליבם של אחרים. ככל שהתקדמתי בקריאת הספר ראיתי שהוא מספר גם את הסיפור שלי ומגלם עניינים רבים שחוויתי באותה צורה, רק בהפרש של שנים אחדות ובתנאים שונים מעט.

כידוע פאס היא מקום מלבב מאוד. לא בכדי הכריז האו"ם על האזור העתיק שלה אתר מורשת עולמי לשימור. ישראלי חזר לשם לביקור שורשים שלושים שנה לאחר שעלה ארצה, וראה פערים עצומים בין מה שאצר בזיכרונו מתקופת ילדותו ונעוריו לבין מה שראה במציאות כעבור דור. 'בחזרה לשום מקום' מספר במידה רבה את סיפורם של יהודי מרוקו, ולכך מכוון כותר המשנה שלו, 'יהודי מרוקו בראי תקופה וניסיון חיים'.

מעבר לכתיבתו של ההיסטוריון יש בספר גם הרהורים וניתוחים סוציולוגיים ופסיכולוגיים מעמיקים, ומרשימה במיוחד רמת הכתיבה הספרותית. הספר נכתב בקולמוס של סופר מהיר, רהוט ומחונן, והתכונה הזאת ניבטת מכל עמוד ועמוד. הנה קטע תיאור שלא היה מבייש את טובי סופרינו:

ומשם לשוק התבלינים המשכר, ובו מדורים לא רק לחנווני התבלין אלא גם למיני מתיקה, למטעמי חמוצים, לפרות מיובשים, לקטניות ולשאר מאכלים אקזוטיים. ובכול שולטים צבעים מרהיבים, צורות מלאות דמיון, סדרים שובייעין ומעוררי התפעלות, ריחות ממריצי תיאבון, כמין בזאר מלא גוונים ובני גוונים המפעיל את כל החושים בד"כבד. ואינך יכול לפטור עצמך בלא להתעכב על יד דוכן זה או זה, לטעום, להריח, לפלוט הערה, להתבשם ולהתמזג עם היופי המוחשי הזה, העוטף אותך מכל עבר בתוך מוזיקה אנדלוסית ערבה לאוזן. וכל הערמות השופעות המונחות לפניך – בין אם הן עולות מתוך שקי יוטה ששוליהם מופשלים לאות כי העמיקו לחדור לתוכם, או מתוך תיבות עץ או קרטון – מתנשאות בחרוטים סדורים בקפידה, שכל אימת שראשיהם נקטמים, שבים החנוונים וממלאים את החסר בחיבה ובליטוף ומייצרים חרוטים חדשים. תוך שאתה מהלך כשיכור בתוך העולם ההזוי הזה, אינך יכול לא להשתומם על הסדר הזה, הכמעט נורדי או יפאני, בארץ שסביבותיה אינן מדיפות ניקיון מדרך הטבע (עמ' 55).

וכך הולך ישראלי ומתאר את השוק הזה ביד אומן. העיסוק בהיסטוריה ובהיסטוריה הפוליטית הוא כמובן חשוב מאוד – אלמלא דבקותנו בהיסטוריה, ברי שלא היינו כאן היום. גם היכולת להנגיש היסטוריה בצורה מרתקת

ולשלבה בסוגה מסוגות הספרות היפה היא כישרון מילד. בספר זה הסיפור האישי, שלפעמים מתנשא לדרגות פיוטיות גבוהות, שזור בהערכה מפוכחת של היסטוריון, היסטוריון דגול, מהזן שכבר נדיר במקומותינו, היסטוריון שהעובדות נר לרגליו.

ישראלי נולד בפאס, והריהו 'ישראלי' עוד לפני שעלה ארצה. כרגיל באותה גולה, הוא גדל באווירה יהודית וציונית שורשית, ומשחר ילדותו ציפה לעלייה. הגם שהוא חי בתקופת הפרוטקטורט הצרפתי, שביטל את מעמד ה'דמי' (בן החסות) ואת חוק הג'זיה (המס המיוחד), שהיו נחלת כל נתין שאינו מוסלמי, בכל זאת הוא ראה את ההתנכלות המוסלמית השיטתית ליהודים וגם חזה אותה מבשרו. אשר על כן החליט בגיל ארבע עשרה לעלות ארצה במסגרת עליית הנוער. בספר שלפנינו הוא מגולל את חוויותיו בארץ השום מקום ואחר כך בארצנו.

בפסיכולוגיה ידוע שמי שחווה חוויה לא נעימה עשוי להדחיק אותה לאורך ימים, אבל יום אחד היא חוזרת וניעורה. אצל ישראלי היה גורם מזמן להתעוררות של אותה חוויה מודחקת. הביקור החוזר שלו במרוקו בשנת תשמ"ג (1983), שלושים שנה לאחר שננטש אותה, הוא שיילד את הספר הזה כעבור כשלושה עשורים. מבעד לתקופה הארוכה, חוויות העבר, נעימות או טראומטיות, נפרסות לפנינו, מעובדות, ומתפרשות מחדש. על הכול הוא משקיף ממקומו כיום, לאחר שצבר ניסיון רב באקדמיה ובחיי המעשה, וברי שלפנינו השקפה רטרוספקטיבית, המושפעת מן הדעות, הרדיקליות לפעמים, שגיבש לעצמו ברבות השנים על הערביות והאסלאם.

כבר שם הספר, 'בחזרה לשום מקום', מלמד עליו. רוצה לומר: אין לאן או למה לחזור. והספר מסביר והולך מדוע. לא שהגיאוגרפיה גרועה. דווקא הארץ רחבת ידיים, עשירה בנופים מגוונים, ומקומות רבים בה מזכירים את ארץ ישראל. כשנסעתי לפני שנים אחדות בכביש החוף מקזבלנקה לרבאט, דימיתי לרגע שאני נוסע מתל אביב לחיפה. קו החוף דומה להפליא, על גבעותיו וגיאיותיו. רק התמרורים הכתובים ערבית הזכירו לי מפעם בפעם שאני במקום אחר. ואם נוסעים מאיפראן צפונה לכיוון המערב הפנימי, למשולש המפורסם פאסי-מכאס-צפרו, אפשר לרמות על פי עצי הזית שנמצאים בגליל העליון. אבל לא הנוף הוא העניין אלא התרבות וההיסטוריה, ושתי אלה הן שקובעות באופן נחרץ בעיני ישראלי שהמקום הוא שום מקום, ושאין אפשרות לחזרה. והנה באופן פרדוקסלי יחסם של יוצאי מרוקו לארץ גלותם מיוחד במינו וכך הוא מתואר בספר:

עדיין נותר קשר מיסטי כמעט עם ארץ המכורה, שמעטים כמותו בתפוצות עמנו שעקרו לארץ ישראל. נוסעים ומבקרים ועולים לרגל לשם, מתמידים בפולחן קדושים [...] ובמנהגים עממיים כמו המימונה [...] אין איש ממטפחי

המורשה הזאת שמלאו לבו לשוב לשם דרך קבע גם לו ניתן לו, מִשָּׁל כאילו ראה במכורה ההיא מוצג מוזאוני הכלוא בבטחה מתחת לזכוכית, שטוב לראותו ולהתרפק עליו, אך הס מלשוב אליו (עמ' 12).

ובעצם מדוע לא? הרי המלך הקודם, חסן השני, והמלך הנוכחי, מוחמד השישי, הכריזו חזור והכריזו שהם רואים ביוצאי מרוקו שבישראל נתינים שלהם, בנים שלהם. מה יכול להיות מפתה, מפנק ואינטימי יותר מכך? בכל זאת אינני מכיר אחד שחזר לחיות שם חיי קבע. בלשונו של ישראלי, 'הס מלשוב אליו', ואולי אפשר לחדד: חס מלשוב אליו.

אבל יש המנצלים את הפתיחות היחסית של השלטון במרוקו ונוסעים לשם לביקורי שורשים. ויש המרחיקים לכת ו'החוגגים הילולות מדי שנה לגדל בהן את מלכי מרוקו שתחת חסותם שהו ואף נטשו את מכורתם, בלי שיחושו בביזוי העצמי שבהזדקקות לחסותו של שליט עריץ [...] ובאותו הבל פה הם חוזרים על אגדות דו־הקיום בשלום עם הערכים שם, גם אם אין ביאור בפיהם לעלייה החפוזה ארצה' (עמ' 9-10).

איך נוצרה התופעה האנומלית הזאת שאנשים אינם מפסיקים להכריז שהמלך האחרון וזה שלפניו וזה שלפני פניו היו חסידי אומות העולם? אחד ההיקשים השגויים הוא להסיק מניסיון חייך האישי על קורות אבותיך. חיי היהודים בתקופת הפרוטקטורט הצרפתי היו לא רעים יחסית. היהודים כבר לא היו במעמד ד'מי אלא בעלי זכויות אזרח. מי שחיו במרוקו בתקופת השלטון הצרפתי, אף שהיה קולוניאליסטי, משווים את תנאי חייהם לאלו ששררו בדרורות שלפניהם והם מרגישים מאושרים. הרווחה היחסית בעידן הקולוניאליזם משכחת את צרות התקופות הקודמות, אבל 'בחזרה לשום מקום' בא להתריע על ההיקש הזה ולשים את חיי היהודים במרוקו בפרספקטיבה ההיסטורית המדויקת. ישראלי אינו מכיר פנים, גם לא למלך חסן השני. הוא מספר שהסב את שמה של כיכר לְיוֹטִי בפאס – שנקראה על שמו של כובש מרוקו ומושלה הראשון בעיצומה של מלחמת העולם הראשונה – לכיכר ירושלים,

ללמדך, שאותו חסן השני, המלך הטוב והמיטיב, שאירח ב-1969 את ועידת האסלאם הראשונה שהוקמה ולידתה בשרפת מסגר אליאקה, היה לראש ועדת ירושלים של הוועידה. הוועידה היא נְכוּנָה, כמו המוסד הקבוע של הוועידה המתכנסת מדי שנה באחת מבירות האסלאם כדי לגאול את קורשי האסלאם מידי ישראל, מידי הציונים. והגישה הזו, שצוינה כעמדה מאוחדת בימי הוועידה תחת חסותו של חסן ובראשותו, לא נרשמה אצלנו כצעד עדין לישראל. אדרבה, המשיכו לדבר בשבחם של חסן ושל אביו מוחמד, שלא מנע מן הצרפתים בימי וישי להוציא צווים לגירוש יהודי מרוקו להשמדה,

עד שבאה הנחיתה האמריקנית במרוקו באמצע המלחמה והפרה את עצתם (עמ' 30).

לישראלי יש הסבר פסיכולוגי. על משקל אמרה ידועה הוא קובע: 'מעמד הדי'מה איננו רק תיאור מצב משפטי, כלכלי, חברתי ופוליטי שפל שהיה נחלתם של היהודים, אלא הפך להלך רוח לאמור: גם אם מוציאים יהודי מן הדי'מה קשה להוציא את הדי'מה מן היהודי' (עמ' 32), וזה ההסבר שלו להתרפסות של כמה מראשי הארגונים של יהודי מרוקו בפני המלך הקודם והמלך הנוכחי. הלך הרוח הדי'מי הוא 'שמשכיח את הזוועות, מדלג עליהן ומוחל לעושהיה' (עמ' 33). זה גם ההסבר שלו לשיטת החינוך הנפסדת בבית הספר במרוקו, שבה היה התלמיד מעין די'מי והיה מוכן לספוג עלבונות ומכות. רוח הדי'מה פרסה על פני כל הספר, ומכוחה ישראלי מסביר בלשונו המצליפה תופעות, אישים ומאורעות בכל מערך כות החיים, אז ועתה. ישראלי פורס את היריעה למלוא אורכה, ועורך בחינה עניינית מדוקדקת, ללא סייגים של תקינות פוליטית. הוא אינו מייפה עובדות או מטשטש אותן אלא חושף אותן במערומיהן, בלי כחל ושרק.

אסוציאציות היסטוריות

ישראלי משקע בתיאור טיול השורשים הזה את מלוא אישיותו ואת מלוא רוחב אופקיו הספרותיים וההיסטוריים. הוא אינו רואה עצמים סתם או שלטים או שמות גרידא. הכול רווי אצלו אסוציאציות היסטוריות או אטימולוגיות, סמלים או אירועים ביוגרפיים ובעיקר – לימוד הלקח ההיסטורי.

למשל כשהוא מתאר את הפלגת המעבורת מנמל אלֶחֶסיראס בספרד לכיוון טנג'יר, הוא מספר על ועידת 1906 שנערכה שם, ו'שפתחה את שערי המדינה להשפעת צרפת – תחילה בנועם של הסכמים בין־לאומיים ואחר כך בזרוע נטויה ובמורא גדול של כיבוש צבאי' (עמ' 16). כשהוא רואה את סלע גיברלטר השגיח הוא מעיר ששמו השתבש מן 'ג'בל טאריק, הכובש המאורי המהולל שפרש את שלטון האסלאם מעבר למְצָרִים אל תוך איבֶּרִיה הנוצרית במאה השמינית' (שם). ומן הַעֶבֶר הוא משליך אל ההווה והעתיד ורומז שסלע זה 'ניצב כאות אזהרה למה שהיה ולמה שיהיה, ומייד מקשר זאת לכותרת של עיתון שראה בצרפת לפני נסיעתו מפריז לספרד, ושעל פיה ראש ממשלה לשעבר אמר ש'הסכנה באה מדרום', שהרי 'בצפון אפריקה החופשית משלטונה של פריז מלמדים תינוקות כי על הערבים לנקום על מפתחם מידי קרל מרטל (732 לספירה) ששיבשה את התקדמותם ללב אירופה' (שם). ברטרנסקטיבה של דור הוא מוסיף ש'אפילו ראש הממשלה ההוא לא שיער כי בתוך דור אחד יחלו

הערבים לדחוק את האירופים בתוך ביתם לאחר שדור קודם לכן גלגלו אותם החוצה מארצות כיבושיהם' (עמ' 16-17).

כשישיראלי מפליג במצור גיברלטר בין ספרד למרוקו הוא מעלה את זכר האירועים ההיסטוריים הכרוכים בים הזה: הפלגת המאורים הקנאים לכבוש את איבריה הוויזיגותית ואת צרפת הפּנְקית; נאומו בן האלמוות של המצביא טארק בפני לוחמיו לאחר שנחתו בראש הגשר ליד ההר הנושא את שמו; שושלות המראביטון והמַחִידון, 'שעשו שמות בבני עמנו כשפרשו את שלטונן על מרוקו [...] ועל אנדלוסיה המוסלמית' (עמ' 17), ותנועת המגורשים מספרד בדרכם למצוא מפלט במרוקו.

וכך אין מקום או שם או אירוע שאינו מעלה אסוציאציה היסטורית – שיש בה לקח לזמננו – ושאינו מעורר את המחבר להמטיר סדרות של שאלות ולעורר תהיות, קושיות ובעיות, שעל פי רוב אין להן פתרון מן המוכן. למשל באירוע מוזיקלי מסוים שהשתתף בו, יחד עם גבירים מסעודיה, מלוב ומכווית ופמליותיהם, הוא גילה שהמפיקים והנגנים והבדרנים הם יהודים, אבל במקום ליהנות מן הרגע ולהתמסר לקסם, הוא מייגע את מוחו הקודח בשאלות מייסרות. למשל: 'האם זה מצביע על פתיחותם וסובלנותם של הערבים שאין נפקא מנה מי המנגן כל עוד יערבו הצלילים לאוזניהם, או שמא היה נוח לערבים למקם יהודים דווקא במעמד הבדרנים, לרבות זמרים, רקדנים ונגנים, שאליהם הגו תמיד עירוב רגשות של הערצת המונים, מחד גיסא, וזלזול מצד הערכאות הדתיות מאידך גיסא, היות והם מסיחים דעתם של מאמינים מדרך הקוראן?' (עמ' 23).

כשהוא רואה את כיכר המסחר גדולת הממדים, הוא משחזר לא רק שבימי ילדותו היא הייתה 'מרכז היקום' (עמ' 31) אלא גם את אחד האסונות שנתרגשו על יהודי פאס, אסון התְרִיטְל, ואת החורבן שבא על בית הספר היהודי שבו הוא למד, 'שהרי בתי הספר היהודיים נהרסו באין להם דורש לאחר לכתם של היהודים ועל מקומם נתרווחו גינות הארמון, אותן גינות שקנו להן תהילת עולם כאשר באפריל 1912 פרצו פרעות ביהודי העיר ונטבחו 60 ונפצעו עשרות, והמלך פתח את שערי הגינות בפני הפליטים והקים ועדת סיוע לסעוד אותם' (עמ' 31). הוא מתאר את חרדת המוות שניטעה בלב יהודי פאס בעקבות האסון ההוא ואף למשמע המילה תריטל, ובאופן אסוציאטיבי הוא הולך ומתאר גם אסונות אחרים.

סמלים

מלצר מגיש לישראלי 'כוס תה מרוקני מסוכר, מהביל וריחני', אבל הוא רואה לפניו לא רק כוס תה עם נענע או עם שיבה, צמח הלענה, אלא 'סמל החזרה לשורשים', סמל לתרבות שלמה (עמ' 16). מזיגת התה הטקסית מגובה רב, ההסבה אל כרים וכסתות ססגוניים בעת הגשת התה, הניחוחות העולים ממנו, הכיבוד המתלווה אליו, השיח הנינוח, המתרווח, או המפולפל וההומוריסטי – כל אלו נעשו סמלים לתרבות מגרבית מקומית ושורשית שאותה כוס תה מחזירה את המחבר אליה בערגה.

ישראלי מסייר בעיר החדשה בפאס ומגלה ששדרת גנרל ליוטי הייתה לשדרת חסן השני – ואין לך סמל מובהק מזה לשידור המערכות התרבותי שחל במרוקו מתרבות צרפת הליברלית המעטירה לתרבות הערבית-מוסלמית הטוטליטרית.

הגן מול העירייה בפאס אינו סתם גן שחגגו בו את המימונה או אירועים אחרים אלא סמל ומכשיר ליציאת היהודים מן המלאח (הגטו) וסמל לחירות המפגש בין בנים לבנות, אנטייתזה לשיטת השידוכים המסורתית (עמ' 30). הצרפתים שבנו את העיר החדשה (*La ville nouvelle*) בסגנון אירופי פתוח ומרווח, עם רכי קומות וקניונים מצד אחד ופארקים מצד אחר, אפשרו ליהודים לצאת מבין חומות המלאח ולשדרג את תנאי החיים הפיזיים והרוחניים שלהם. תרבות צרפת ורוח הליברליזם ריחפו על הקהילה והביאו ליהודים מושגים ואורח חיים חדשים. בני הדור הצעיר קלטו את רוח החירות הזאת ואת המתירנות היחסית שהביאה בעקבותיה, ומכאן – שידור המערכות התרבותי והבין-אישי.

רגשות מעורבים

כללו של הרבר הקו השזור כחוט השני בסיפורו של ישראלי מקצה הספר ועד קצהו הוא קו השניות, הרגשות המעורבים, המאפיינים זהות מורכבת האמורה לכלכל ניגודים רבים. ישראלי פועל בזירה האקדמית, במה שמכנים רפובליקת הספרות, ובפרסומיו ובהרצאותיו עליו להימנע מהתרגשות אישית ולבחון הכול בעיניים אובייקטיביות. אבל כשיצא לסייר במחוזות ילדותו בפאס – סיור שהיה העילה העיקרית לביקורו במרוקו – הוא לא רצה שותפים לידו, וכך הוא כותב: 'שמת' פעמי למחוזות ילדתי שרציתי לפגוש ביחידות, פנים אל פנים, כפגוש נפש אהובה לאחר פרדה ממושכת, בלי שזרים או שחיצונים לסיפור האהבה הזה יציצו, ישאלו או יתמהו על ריגושיי, או יחשפו ברבים את

חולשותיי. כאילו יצאתי למפות מחדש את ערש הווייתי, מלא חששות ממה שאמצא ופחד ממה שלא אמצא. משיכה־דחייה זו פעלה עליי כל היום ההוא בלי שאצליח להבהיר לעצמי את טיבה' (עמ' 28). הרי לנו בדיבור אחד גם אובייקט גם סובייקט, גם משיכה גם דחייה.

כידוע את רוב ספריו כתב ישראלי, כאיש העולם הגדול, באנגלית, אבל תרבות היסוד שלו מעורבת מערבית מרוקנית ומצרפתית. הוא יהודי ברמ"ח איבריו אבל גם ישראלי. כשהוא משקלל את המרכיבים הללו, פעם הוא למעלה, פעם הוא למטה, במעין נדנדה או מטוטלת. אבל לא רק את עצמו הוא רואה תלוי במטוטלת הזאת אלא את כל בני עדתו. הינה התבטאות אחת אופיינית:

אם כך אנו מתקבלים על ידי זרים, שלכאורה הם גם אויבים, בחום לב ובכבוד שכאלה, איך קרה שתלאות רדפו אותנו בארצנו ישראל עד כי ירד מעמדנו לשפל המדרגה ונדחקנו לתחתית הסולם החברתי, הכלכלי והתרבותי שם? כיצד אירע שבמרוקו הגענו להימנות עם עילית, ואילו בישראל – לא־יוצא־חיים היינו, לפרימיטיבים דמינו? מדוע כאן בגולה היינו מצליחים ובעלי השפעה, חלק מרכזי מן החברה ומן התרבות, ואילו שם במכורה נדחינו ונדחקנו לשוליים בגלל פיגורנו ואי־יכולתנו לצעוד בקצב העולם המודרני? (עמ' 19–20).

וביטוי המשך לשניות זו: 'באורח פרדוקסלי, אשר שימח את מארחינו היה לנו למקור אי־נחת, היות ושאלנו את עצמנו וזה את זה: מה אירע שההכרה שבה אנו זוכים כאן בין העֵרבים נמנעה מאתנו שם בין בני עמנו?' (עמ' 21). כשהוא עומד מול השערים החדשים של ארמון המלך בפאס הוא מתרוצץ בין 'התפעלות עילאית' ל'עצבות תהומית' (עמ' 33).

אבל לא רק תחושותיו הן דואליות, אלא כביכול כל המציאות כך. למשל מעמדם של היהודים המעטים שנותרו שם: הם עצמם 'מודעים לאנומליה שבה הם שרויים: מצד אחד הנאה גדולה מחייהם החומריים והחברתיים, לרבות קשריהם עם החלונות הגבוהים של השלטון האוטוריטרי, ומצד שני החששות הכבדים הנובעים בדיוק ממעמדם זה, היות וגורלם תלוי בכושר חיותו של המשטר' (עמ' 25–26).

ישראלי מספר שעם נחיתתו במרוקו באותו ביקור הוא היה אחוז בריגוש ופליצות בה בעת. את הריגוש ניתן להבין, היות ויצאתי משם כנער פליט, שאופקים נמוכים צרים עליו, חששות גדולים מפני הבאות אופפים אותו ותחושת שחרור שמפעמת בו מהולה באימה מן הבלתי נודע [...] אשר לפליצות, כי לא יכולתי לדלג על פני התהום הפעורה בין העולם היהודי התוסס והחי בן 250 אלפי נפשות של יהודים, 30 אלף מהם בעיר

פאס לבדה [...] שהותרתי ביציאתי, לבין המיעוט הזעיר שנשתייר מבני עמנו בעת ביקורי בארץ הזרה והקרובה כל כך ללבי ולעולמי הרגשי. עמדותי על ספו של היכל ילדותי שחרב, כמו שנעים זמירותינו ח"נ ביאליק ניצב בפתחו של בית המדרש וקונן על חורבנו [...] אלא שבמקום שתהה ביאליק האם לבכות את חורבנו האישי או את חורבן בית המדרש שעה שאבד נצחו מה' וכל עולמו התפורר, באתי אני עם הרגשת ניצחון על בנייתי מחדש במכורתתי החדשה הישנה (עמ' 15-16).

ארץ-ישראל

העיקר מבחינתו של ישראלי הוא התיקון הגדול שחל בחייו ובחיי הקהילה הגדולה הזאת בארץ. כשהוא בא לאפיין את העלייה ממרוקו, שהכול יודעים שהיא אחת התופעות הטוטליות המופלאות שאירעו בעשור הראשון למדינה, ישראלי אומר שהעולים 'נששו את נחלות אבותיהם מדורי דורות, בהבזק אחד ומבלי להביט אחור' (עמ' 9).

במקום אחד ראתה קבוצת המטיילים עין בעין את פערי התרבות, ואומר ישראלי:

או אז גאה בנו גל של פטרוטיות ישראלית, הראינו לעצמנו כמה קשורים אנו למולדתנו בארץ עבר, ולא יכולנו עוד לסכור את רגשותינו שעלו על גדותיהם על יהדותנו ועל ישראליותנו. מהפך חל, פתאומי ולא מוסבר, מרוממות הרוח של טנג'יר, ששם הזדהינו עם מרוקו ותרבותה והתגאינו בעברנו ובשורשינו, לגעגועים עזים לארצנו ולהרגשת ניכור מכאן ושייכות לשם, סלידה מכאן ואהבה פשוטה לשם. היה מרתק ומהמם לגלות שורשי עבר, את נקודת המוצא של מה שהבאנו עמנו לארץ ישראל, בעוד כאן נשתיירו רק הכלים המרוקנים מתוכן (עמ' 26-27).

לקשרים של ישראלי עם ארץ-ישראל שורשים עמוקים מאוד. כבר סבא רבא שלו, רפאל ישראל, שעל שמו הוא קרוי, עלה לארץ-ישראל, שלושה דורות לפניו. וכבר בילדותו תמה על תיבה מסתורית שהניח סבו שלום תחת מיטתו, עד שנתברר לו שהיא מכילה עפר מעפרה של ארץ-ישראל שסבא רבא רפאל ישראל שלה לבנו כרי שישפכוהו על גופתו בכוא עיתו, אם לא יספיק לעלות ארצה, כך שיהיה טמון בכל אופן בעפר ארץ-ישראל (עמ' 39).

הספר מתאר מנהגים מקומיים, כגון שיש עדות שקיימו את המנהג הברברי הישן של שבירת ביצה על ראשה של הכלה היעודה, ונערותיה מערבות חינה ומורחים על שערותיה' (עמ' 137); או 'בר-המצווה, שלא היה צמוד לגיל מסוים

ומותנה בו, היה חגו האישי הגדול ביותר של כל נער מתבגר, להבדיל מנערות שלא חוו עדיין את ההמצאה של בת־מצווה, שחודשה בימינו בארצנו ובגליות המערב' (עמ' 138). וכן מתוארים אמונות ודעות, שדים ורוחות, צדיקים ורשעים, גאווה ועליבות, חרווה וחרדה, ריחות, מראות וצלילים, ועל ראש כולם פאס וירושלים, ויש בדברים היסטוריה ואקטואליה, ביקורת וסטירה, הומור וסרקזם. קיצורו של דבר, כל מה שיכול לעשות ספר עשיר, מרגש, מאלף ומרתק, ספר שקריאתו הנאה צרופה, בין שמצטרפים לעמדותיו הפוליטיות ובין שחולקים עליהן.

מוגן בזכויות יוצרים